

ГЕНЕЗА ПОНЯТЬ ЩОДО ПІДЛІТКІВ, ЯКІ НЕ ДОТРИМУВАЛИСЯ МОРАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Соціальна дійсність засвідчує, що на тлі виховної пасивності багатьох сімей, зростання бідності, девальвації моральних цінностей, поширення наркоманії, деморалізуючого впливу засобів масової інформації має місце тенденція до збільшення кількості осіб серед дітей та молоді з делінквентною поведінкою. Саме тому останніми роками профілактика делінквентної поведінки підлітків є одним із пріоритетних напрямів соціально-педагогічної діяльності в різних інституціях соціального виховання.

Різні аспекти цієї проблеми висвітлені у працях українських науковців: І. Звереві, В. Лютого, В. Оржеховської, О. Пилипенка, Т. Федорченко, М. Фіцули та ін. На підставі дефінітивного аналізу психолого-педагогічної літератури другої половини ХХ ст. визначено, що поняттю «делінквентна поведінка підлітків» передували різні терміни щодо неповнолітніх, які порушували моральні та правові норми («неповнолітні правопорушники», «педагогічно занедбані», «соціально занедбані», «соціопати», «підлітки з поведінкою, що відхиляється від норми», «неповнолітні злочинці», «важковиховувані», «дезадаптовані», «маргінали», «підлітки з протиправною поведінкою», «підлітки з асоціальною поведінкою», «підлітки з антисоціальною поведінкою», «підлітки з кримінальною поведінкою», «підлітки з девіантною поведінкою», «підлітки з делінквентною поведінкою»). Найчастіше термін «делінквентна поведінка підлітка» використовують для позначення поведінки неповнолітнього правопорушника.

Мета статті – проаналізувати генезу понять щодо підлітків, які не дотримувалися морально-правових норм, у соціально-педагогічному контексті.

Першопричиною правопорушень серед неповнолітніх більшість науковців уважали важковиховуваність. Термін «важковиховуваний» був уведений в педагогічну науку О. Кочетовим, А. Макаренком у 30-х рр. ХХ ст. Його застосовували щодо вихованців, які не реагували чи, навпаки, були агресивні до педагогічних впливів учителів. Так, А. Макаренко зазначав, що в їхній поведінці спостерігалися лицемірство, розбещеність, озлобленість, заздрість, ледарство, схильність до безцільного проведення часу, безвідповідальність, неорганізованість, неухважність, емоційна нестійкість, слабка спроможність до опору негативному впливу інших.

Упродовж 50 – 60-х рр. ХХ ст. різні аспекти проблеми важковиховуваності неповнолітніх досліджували доволі тенденційно: правопорушення та злочинність звужувалися відповідно до ціннісних орієнтацій тогочасної ідеології як такі, що суперечили ідеям побудови соціалізму й комунізму. Уся система народної освіти була спрямована на підвищення рівня ідейно-виховної роботи, що висувало перед педагогічною теорією необхідність підвищення уваги до подальшої розробки теоретичних проблем виховання й освіти дітей. У зв'язку з викладеним вище, у 50-х рр. ХХ ст. питання правопорушень неповнолітніх замовчувалося, натомість на першому плані педагогічної науки було ідейне та моральне виховання [7, с. 91]. У зв'язку з розробкою питань мо-

рального виховання вчені-педагоги досліджували проблему формування дисциплінованості школярів (В. Гмурман, Т. Лапченков, Е. Монозон).

Варто зазначити, що хоча в офіційній педагогіці не йшлося про дітей-правопорушників, у повоєнні роки існували колонії, спеціальні будинки, у яких перебували діти, чия поведінка не відповідала стандартам офіційної концепції дитинства. Це були безпритульні діти, неповнолітні, які вчинили проступки та правопорушення. Саме вихованців пенітенціарних установ в той час називали «неповнолітніми правопорушниками». Поведінка таких підлітків мала назву «аномальна». Вона характеризувалася втечами з дитячих будинків та інших закладів, бродяжництвом, злочинами тощо.

У 50 – 60 рр. ХХ ст. поняття «важковиховувані» використовували в системі загальноосвітніх навчальних закладів щодо підлітків, які протидіяли впливам учителів, піонервожатих, батьків, неадекватно реагували на загальноприйнятні вимоги та правила. Саме в цей період з'являються дослідження, присвячені питанням недисциплінованості школярів та попередження дитячих проступків. Окремою категорією неповнолітніх були неповнолітні, які виховувалися в закладах пенітенціарної системи. Саме щодо них вживали поняття «правопорушники».

Зауважимо, що педагогічна наука в 60 – 70 рр. ХХ ст. не відкидала понять «важкі» та «важковиховувані підлітки», а в окремих наукових джерелах зазначені поняття вживали як синонімічні щодо поняття «педагогічно занедбані». Головною трудністю того часу дослідники виділяють «постійну недисциплінованість окремих учнів, їхні аморальні нахили».

Один із провідних дослідників у галузі психології 70-х рр. ХХ ст. В. Крутецький до категорії «педагогічно занедбаних» зараховував тих підлітків, які характеризувалися певними відхиленнями в моральному розвитку, наявністю закріплених негативних форм поведінки, недисциплінованістю. Педагогічно занедбанними вважали підлітків, які демонстрували впертість, недисциплінованість, грубість, а, у крайніх випадках, асоціальні форми поведінки та проступки типу правопорушень і навіть злочинів.

Радянська педагогічна психологія, на думку В. Крутецького, заперечувала вроджені, спадкові причини асоціальної поведінки педагогічно занедбаних підлітків. Глибоко вивчаючи різні відхилення в поведінці та формуванні особистості, умови, за яких школярі скоюють антисуспільні вчинки, мотиви порушення ними моральних норм та правил, автор робить висновок про соціальну зумовленість різноманітних відхилень у поведінці (вплив негативно спрямованого мікросередовища, ненормальні взаємовідносини та побутовий лад у сім'ї, помилки навчання та виховання тощо) [4, с. 249]. Тому всі ці причини можна віднести до конкретних психологічних і педагогічних. Ураховуючи це, В. Крутецький ототожнював поняття «важкі діти» і «педагогічно занедбані». Він наголошував, що останні – це діти, щодо яких був допущений педагогічний прорахунок, педагогічна помилка, ігнорований принцип індивідуального підходу до виховання, діти, на яких вчасно не звернули увагу, не застосували необхідних заходів щодо корекції їхньої поведінки. Тобто до категорії важких потрапляли школярі, які «випали» із процесу нормального навчання та виховання, діти, у яких не склалися правильні відносини з учителями, які не знайшли свого місця в колективі й соціально сприйнятливих способів самоствердження в ньому [7, с. 249].

Як засвідчував Е. Монозон, у 70-х рр. ХХ ст. важкому або педагогічно

занедбаному школяреві не надавали негативної характеристики. Сам термін не містив осуду. «Важкий» – це такий школяр, який вимагав особливого ставлення, пильної уваги вихователя й колективу, учень, до якого необхідний індивідуальний підхід у вихованні. Щодо виявів педагогічної занедбаності, то науковці виокремлювали впертість, недисциплінованість, грубість, брехливість, лінь, зухвалість та неповажливе ставлення до дорослих [7, с. 253].

У кінці 70-х – на початку 80-х рр. у ХХ ст. педагогами М. Алемаскіним, І. Невським, психологами Л. Зюбіним, І. Мягковим виконаний ряд фундаментальних досліджень з проблеми важковиховуваності та педагогічної занедбаності школярів. Також у 80-х рр. ХХ ст. у психолого-педагогічній літературі з'являється термін «соціальна запущеність» неповнолітніх. В основі соціальної запущеності, на думку учених, лежать, по-перше, серйозні недоліки сімейного виховання, прогалини в знаннях і пов'язані з цим проблеми в навчанні; по-друге, порушення у взаємовідносинах з оточенням, які мають конфліктний характер; по-третє, психофізіологічні порушення особистості [7, с. 55].

У працях українського дослідника М. Фіцули головною першопричиною соціальної запущеності неповнолітніх визначено домінуючу роль соціального оточення, зокрема учнівського та педагогічного колективу. Для соціально запущених підлітків характерні такі негативні риси, як індивідуалізм, егоїзм, невміння підпорядковувати свої інтереси інтересам колективу. Унаслідок цього створюються нездорові відносини між колективом і важким учнем [10, с. 60 – 61].

Значний інтерес до вивчення причин та особливостей соціально запущеної поведінки підлітків виявляли психологи другої половини ХХ ст. Так, А. Лічко, К. Платонов у 70-х рр. минулого століття вводять до наукового обігу поняття «делінквентна поведінка». Цей термін був запозичений із зарубіжної психологічної науки й використовувався в різних значеннях. Зокрема, К. Платонов ототожнював делінквентну поведінку з поведінкою, що відхиляється від норми, правопорушеннями. Натомість А. Лічко обмежив ним дрібні антигромадські дії, що не спричиняють кримінальної відповідальності: шкільні прогули, належність до асоціальної групи, дрібне хуліганство, знущання над слабкими, здирництво, викрадення мотоциклів [5, с. 52].

Зацікавленість проблемою делінквентної поведінки неповнолітніх посилюється наприкінці 90-х рр. ХХ ст. і пролонгується станом на початок ХХІ ст., оскільки соціально-економічні трансформації, які відбулися в цей період в Україні, каталізували зростання негативних явищ у суспільстві та делінквентних виявів у оточенні неповнолітніх. Саме в період перебудови спостерігається сплеск дитячої злочинності та важковиховуваності. Основну причину дослідники вбачали в соціально-економічних потрясіннях, морально-етичній деградації та правовій нестабільності в суспільстві. На тлі загальної дестабілізації в суспільстві, криміногенності, що особливо загострилися в середині 90-х рр. ХХ ст., діти та підлітки більше ніж дорослі потрапляли під вплив зазначених обставин.

Дослідники того часу основну причину важковиховуваності вбачали у неможливості підлітків знайти гідне місце серед однолітків, одержати високу оцінку товаришів [6, с. 46]. Подібної думки дотримується відомий учений у галузі соціальної педагогіки Л. Міщик. Дослідниця зазначає, що важливе місце посідає сфера міжособистісних стосунків у колективі. Якщо в цій сфері є

випадки порушення (знехтувана позиція підлітка у групі, конфлікти з товаришами, класними керівниками, учителями), то створюється ґрунт, який зумовлює перетворення важкого підлітка в педагогічно занедбаного, а далі – у правопорушника або делінквентного підлітка [Там само, с. 47].

Аналіз соціально-педагогічних досліджень початку XXI ст. з проблеми делінквентної поведінки підтверджує її асоціальний характер. Так, В. Лютий у своїх дослідженнях зазначає, що делінквентна поведінка – це поведінка індивіда, яка порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною. У широкому значенні делінквентна поведінка – це правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків. Делінквентна поведінка є одним із видів девіантної поведінки, яка порушує закріплені в законах та інших нормативних документах найважливіші для суспільства норми. Вона безпосередньо пов'язана із соціальною дезадаптацією індивіда та викликана його неспроможністю або небажанням задовольнити свої потреби правомірним шляхом [2].

На думку соціолога В. Пічи, делінквентна поведінка – це всі серйозні, свідомі чи несвідомі порушення, що належать до категорії протиправної дії [9].

З юридичного погляду, делінквентність – це сукупність злочинів або інших правопорушень, скоєних неповнолітніми. Так, А. Зелінський зазначав, що делінквентність – це характеристика особи, яка порушила правові норми й підлягає примусовому виправному впливу. У цьому розумінні автор передбачав порушення законів, а також певні злочинні нахили, тобто непокоря неповнолітніх особам, які законно опікують їх, контакти зі злочинцями, пияцтво, уживання наркотиків тощо.

З медичного погляду, відхилення в поведінці розглядають як патологічні. Так, П. Коєва, Й. Стоїменов, М. Стоїменова та ін. делінквентну поведінку характеризують як різноманітні асоціальні проступки підлітків, які зазвичай не призводять до кримінальної відповідальності: провини, систематичні прогули шкільних занять, порушення суспільних норм поведінки, дрібне хуліганство, жебрацтво тощо. На думку медиків, делінквентність – це синдром патохарактерологічної реакції в підлітків, який виявляється в скоєнні ними дрібних правопорушень, що не досягають ступеня злочину (криміналу), який карається в судовому порядку [8].

Із соціально-педагогічного підходу, делінквентність, як зазначає М. Головатий, – це сукупність протиправних вчинків, дій або злочинів, що не відповідають зафіксованим юридичним нормам, виконання яких гарантовано державою [1, с. 111]. Делінквентність, на думку дослідника, – різновид девіантної поведінки, за яку громадяни несуть карну відповідальність.

Сутність протиправної поведінки О. Змановська виводить із дій особистості, які відхиляються від установлених у певному суспільстві та в певний час законів, дій, що погрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку [3, с. 97].

На думку відомої дослідниці в галузі соціальної педагогіки Т. Алексєєнко, делінквентна поведінка – крайня форма девіантної поведінки, коли людина «переступає» закон, здійснюючи дрібні правопорушення й дії, що ка-

раються законом; поведінка й дії, для яких характерним є відхилення від правових норм, усталених у конкретному суспільстві, і загроза соціальному порядку [2].

Отже, уведенню в тезаурус соціальної педагогіки поняття «делінквентна поведінка» передували різні дефініції щодо підлітків, які порушували моральні та правові норми. Ці поняття були загальнозживаними в теорії виховання класичної педагогіки у другій половині ХХ ст. Разом з цим, розвиваючись як наука міждисциплінарна, соціальна педагогіка у характеристиці асоціальних відхилень підлітків ґрунтувалася на теоретичних надбаннях психології, юриспруденції, соціології та права. Тому, починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст., у соціальній педагогіці активно використовують термін «делінквентна поведінка підлітків». На підставі проведеного дефінітивного аналізу визначено, що делінквентна поведінка підлітків – це сукупність дій та вчинків, для яких характерні порушення правил поведінки, дисциплінарні вимоги, соціальні норми та правопорушення некримінального характеру, а її передумовою вважають важковихованість, педагогічну та соціальну занедбаність неповнолітніх.

Література

1. **Головатий М. Ф.** Соціальна політика і соціальна робота : термінологічний понятійний слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
2. **Енциклопедія для фахівців соціальної сфери /** за заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. – К., Сімферополь: Універсум, 2012. – 536 с.
3. **Змановская Е. В.** Девиантология: (психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2003. – 287 с.
4. **Крутецкий В. А.** Психология обучения и воспитания школьников : кн. для учителей и классных руководителей / В. А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1976. – 303 с.
5. **Личко А. Е.** Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 255 с.
6. **Міщик Л. І.** Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навч. посіб. / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова. – Запоріжжя : ЗДУ, 2003. – 106 с.
7. **Моносзон Э. И.** Становление и развитие советской педагогики, 1917 – 1987 : кн. для учителя / Э. И. Моносзон. – М. : Просвещение, 1987. – 224 с.
8. **Психиатрический** энциклопедический словарь / Й. А. Стоименов, М. Й. Стоименова, П. Й. Корева и др. – К. : МАУП, 2003. – 1200 с.
9. **Соціологія:** терміни, поняття, персоналії : навч. посіб. / уряд. В. М. Піча та ін. ; за заг. рад. В. М. Пічі. – К. : Каравела ; Л. : Новий Світ-2000, 2002. – 480 с.
10. **Фіцула М. М.** Педагогічні проблеми перевиховання учнів / М. М. Фіцула. – К. : Рад. шк., 1981. – 104 с.

* * *

Клішевич Н. А. Генеза понять щодо підлітків, які не дотримувалися морально-правових норм (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)
У статті проаналізовано генезу понять щодо підлітків, які не дотримувалися

лися морально-правових норм (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). Визначено, що введенню до тезаурусу соціальної педагогіки поняття «делінквентна поведінка» передували різні дефініції щодо підлітків, які порушували моральні та правові норми, зокрема «важковиховувані», «правопорушники», «педагогічно та соціально занедбані». З кінця 90-х рр. ХХ ст. у соціальній педагогіці активно використовують термін «делінквентна поведінка підлітків», запозичений із психології. Визначено, що підліток із делінквентною поведінкою – це особа віком 11 – 15 років, яка порушує норми громадського правопорядку, що за певних обставин може загрожувати благополуччю інших людей.

Ключові слова: важковиховуваний, педагогічно занедбаний, правопорушник, підліток з делінквентною поведінкою.

Клишевич Н. А. Генезис понятий в отношении подростков, которые не соблюдали морально-правовые нормы (вторая половина ХХ – начало ХХІ в.)

В статье проанализирован генезис понятий в отношении подростков, которые не соблюдали морально-правовые нормы (вторая половина ХХ – начало ХХІ в.). Определено, что введению в тезаурус социальной педагогики понятия «делинквентное поведение» предшествовали различные дефиниции, в частности «педагогически и социально запущенные», «трудновоспитуемые», «правонарушители». С конца 90-х гг. в социальной педагогике используется термин «делинквентное поведение», заимствованный с психологии. Определено, что подросток с делинквентным поведением – это подросток в возрасте 11 – 15 лет, который нарушает нормы общественного правопорядка, что может угрожать благополучию других людей.

Ключевые слова: трудновоспитуемый, педагогически запущенный, правонарушитель, подросток с делинквентным поведением.

Klishevych N. A. Genesis Notions About Teenagers Who do Not Adhere to Moral and Legal Norms (the Second Half of the XXth – Beginning of the XXIst Century)

The paper analyzes the genesis of concepts for adolescents who do not adhere to moral and legal norms (the second half of the XXth - beginning of the XXIst century). It is determined that the introduction of social pedagogy thesaurus term «delinquent behavior» prior to different definitions of teenagers who violate moral and legal norms, particularly intractable, offenders, educationally and socially neglected. The term delinquent behavior of adolescents, borrowed from psychology has been widely used since the late 90-s of the XX century in social pedagogy. Based on the analysis of the psychological, sociological, legal, social and pedagogical approaches it is determined that delinquent behavior is a form of deviant behavior.

It is determined that the delinquent behavior of adolescents is a set of actions and behavior that characterized misconduct, disciplinary requirements, social norms and non-criminal offenses character; teenager with delinquent behavior is a person aged 11 – 15 years old who violates public order that circumstances may threaten the well-being of others.

Key words: intractable, educational and abandoned, the socially neglected, the offender, the delinquent behavior of adolescents, the teenager with delinquent behavior.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2013 р.

Прийнято до друку 28.02.2013 р.